

УДК 796.5 (477)

Г. М. Чепурда

**«ВЕЛИКИЙ ПЛАН ПЕРЕТВОРЕННЯ ПРИРОДИ» (1948 – 1965 рр.)
ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ДОВКІЛЛЯ УКРАЇНИ**

У статті з історичної точки зору досліджено екологічні наслідки створення системи полезахисних лісових смуг та гідромеліоративних робіт на території України відповідно до «Великого плану перетворення природи». Висвітлюється державна політика, спрямована на створення закінченої системи захисних лісонасаджень. Показано шкідливі наслідки пилових бурь, завдані сільськогосподарським угіддям у повоєнний період.

Констатовано, що якість виконання робіт по зрошенню та осушенню земель була незадовільною, що зрештою призвело до цілого ряду проблем: затоплення родючих земель, переформування берегів. Встановлено причини невиконання планів протиерозійних робіт. У статті відзначено і той факт, що трансформація річкових систем під впливом господарської діяльності змінювала природні процеси формування якості води джерел зрошення.

Доведено, що «Великий план перетворення природи» та його практичне виконання мали суттєві недоліки, викликані, головним чином, недостатнім урахуванням і розумінням особливостей степових екосистем.

***Ключові слова:** гідробудівництво, зрошення, захисні лісові насадження, лісомеліоративні станції, пилові бурі, полезахисні лісосмуги, протиерозійні роботи, меліорація земель.*

Постановка проблеми. Реалізація «Великого плану перетворення природи» (1948 – 1965 рр.) на теренах України в перші роки після закінчення Другої світової війни стала одним із найважливіших соціально-економічних процесів, які докорінно змінили обличчя республіки, тому що торкнулася соціально-економічного укладу багатьох територій, природного середовища та соціально-культурних основ буття населення. Головною особливістю цих процесів був масштабний вплив на природу за історично короткий проміжок часу на рівнинній, густо заселеній та добре освоєній у господарському відношенні місцевості. Реалізація на практиці «Великого плану перетворення природи» мала ряд екологічних наслідків.

Аналіз досліджень і публікацій. У свій час до порушеної нами проблеми зверталися В. Борейко, П. Вакулук, В. Джакмаль, М. Шемякін та В. Білолипський [1].

Мета статті. Вивчення з історичної точки зору екологічних наслідків створення системи полезахисних лісових смуг та гідромеліоративних робіт на території України відповідно до «Великого плану перетворення природи» (1948 – 1965 рр.).

Виклад основного матеріалу. Реалізація планів щодо створення системи полезахисних лісонасаджень характеризується непослідовністю, а

саме: велика кількість приписок, кричуща невідповідність та незацікавленість, відсутність техніки та наукових рекомендацій. З 1948 по 1953 рр. у країні посадили лісу у 2,5 разу більше, ніж за попередні 25 років. Проте вижили ледве 4 % дерев [3, с. 35].

Про справжнє ставлення до полезахисних лісових смуг свідчать ще й такі факти. В Полтавській області облвиконком за рекомендацією першого секретаря обкому компартії Ф. Моргуна заборонив ставити скирти соломи, складувати мінеральні та органічні добрива на полях. Дозволялося розміщувати їх лише в лісосмугах, де спеціально для цього вирубували дерева. Виконуючи це розпорядження, колгоспи та радгоспи влаштували в лісосмугах розриви довжиною 60-200 м через кожні 500-800 м. Природа таких порушень і помилок не прощає. Розриви у лісосмугах перетворилися на аеродинамічні труби, які сприяли видуванню землі та посівів, знижували урожайність сільськогосподарських культур. Лише в Полтавському, Карлівському, Машівському районах такі розриви позбавили захисту 3600 га ланів [2, с. 490].

Натомість саме життя переконувало у корисності системи полезахисних лісосмуг. Так, у 1984 р. на всі південно-східні райони України поширилася сильна посуха. В радгоспі ім. Литвинова (Славяно-Сербський район, Луганська область), на полях якого ще у 1950-х рр. була створена повна мережа полезахисних лісових смуг, озимі посіви на площі 1340 га збереглися повністю. Поряд же, в колгоспі ім. Калініна, де площа щільних лісосмуг становила 1,1 %, було пошкоджено 84,9 % посівів озимих [2, с. 496].

Однак найбільшу користь давали лісосмуги тоді, коли була створена повна їх мережа на значній території, а не лише в окремому господарстві. Територія одного колгоспу чи радгоспу з системою лісосмуг була лише островцем у безлісому морі, який не міг затримати океан сухого повітря і повністю приборкати стихію.

Натомість поодинокі та щільні лісосмуги не могли стримати наступу стихії та врятувати посіви від загибелі. Недоглянуті лісосмуги «крали» сніг на полях. Вони були нагромаджувачами снігу, який довго не танув і затримував проведення весняних сільськогосподарських робіт. Під час пилових бурь у них та поряд з ними збиралася величезна кількість дрібнозему. На розвезення його на поля витрачалося багато праці та коштів [2, с. 497].

Після згортання реалізації планів по масштабному лісонасажденню тривалість та повторюваність пилових бурь продовжували збільшуватись, бо внаслідок багаторазового обробітку ґрунт все більше й більше розпилювався і втрачав структуру. Так, в приазовських степах України за 1952 – 1977 рр. 16 років були з пиловими бурями, і кожна така буря, за даними науково-дослідних установ республіки, виносила з гектара ріллі в середньому до 350 т. родючого ґрунту. Характерно, що найсильніші пилові бурі спостерігалися найчастіше в одних і тих же південних районах, де знаходиться майже 15 млн га ріллі. В цілому зона вітрової ерозії охоплювала 40 % усіх орних земель республіки з найродючішими ґрунтами [2, с. 472].

Найбільшої шкоди пилові бурі завдавали сільськогосподарським угіддям Запорізької, Кримської, Херсонської та деяких інших областей, де розораність території становила 60-70, а в деяких місцях і навіть більше відсотків. На виконання постанов лісгоспзагами Херсонського міжобласного управління було здійснено обстеження та облік еродованих земель на території Держлісофонду. В результаті було виявлено понад 57 тис. га земель, які зазнали вітрової ерозії та 5808 га – водної ерозії [4].

У 1960 р. під час пилової бурі, яка охопила 10 південних областей республіки, було пошкоджено майже 1 млн га озимих посівів, з яких повністю загинуло і пересіяно 600 тис. га. Ця буря завдала збитків на суму понад 100 млн крб (у цінах 1960 р.) [2, с. 473].

У 1965 р. через пилові бурі в Приморському районі Запорізької області зернові культури пересівали чотири рази. Чорні бурі виникали у безсніжні зими з морозами, коли земля суха, або весною, коли поля ще не захищені рослинністю. Ліс міг би пом'якшити це, але в степу його було ще мало. В таких умовах вітер, не зустрічаючи на своєму шляху перешкод, відривав частки землі, піднімав їх у повітря і переносив на віддаль [2, с. 472].

Взимку 1969 р. під час чорної бурі, яка охопила вісім степових та лісостепових областей республіки, величезна кількість пилу була занесена в райони Полісся і навіть Білорусі та Прибалтики. В перший період після початку бурі в повітрі носився чорний пил. Це означає, що вітер підіймав у повітря багаті на гумус верхні шари ґрунту. Потім пил став сірим і нарешті жовтим. Тобто в деяких господарствах вітер, зруйнувавши верхні родючі шари землі, почав видувати нижні безплідні горизонти. У багатьох місцях незахищений ґрунт видуло на 5-12 см. Це при тому, що для утворення 3 см ґрунту природі в сприятливих умовах потрібно 250-300 років. За даними науково-дослідних установ України, при видуванні 1 см верхнього шару ґрунту на кожному гектарі врачається азоту – 30 кг, фосфору – 22 і калію – 300 кг. Після бурі 1969 р. запаси гумусу в ґрунті значно зменшилися. Після кількох таких бурь незахищений родючий шар ґрунту на значних площах міг бути втрачений повністю [2, с. 472]. Під час чорної бурі навіть вдень доводилось вмикати світло через хмари пилу, який суцільною пеленою носився у повітрі. Дихати було важко, багато людей захворіли пиловою пневмонією. Внаслідок бурі землею засипало велику кількість каналів, шляхів і поодиноких щільних лісових смуг [2, с. 473].

У 1960 та 1969 рр. в епіцентрі чорних бурь на полях, не захищених лісосмугами, ураганний вітер видував слаборозвинуті і заносив дрібноземом добре розвинуті посіви озимих. Ці приклади свідчать про те, яких збитків завдали ґрунтам і посівам України лише ці дві чорні бурі.

У середині 1960-х рр. після катастрофічної за наслідками пилової бурі 1960 р. і наступних посух стало очевидно, що ці явища, а також поширення водної і вітрової ерозії набувають характеру всенародного лиха і що заходів, які вживалися органами влади, було вкрай недостатньо.

У 1967 р. уряд УРСР змушений був прийняти нову постанову «Про невідкладні заходи по захисту ґрунтів від ерозії», яка на деякий час дещо змінила ставлення до захисного лісорозведення. В Україні було організовано 32 лісомеліоративні станції і кілька десятків лісомеліоративних ділянок, які за рахунок бюджетних коштів створювали лісосмуги та лісонасадження на ярах, пісках і по берегах річок і водойм. Лісомеліоративні станції й інші лісогосподарські підприємства одержали значну кількість техніки та кошти на капітальне будівництво. Відповідно до цієї постанови інститут «Укрземпроект» та його органи на місцях склали Генеральну схему протиерозійних заходів, у якій було передбачено довести площу полезахисних лісосмуг до 494,3 тис. га, тобто посадити на 368 тис. га менше, ніж передбачалося планом перетворення природи, прийнятим у 1948 р. [5, с. 138].

Після пилової бурі 1969 р. уряд УРСР вирішив прискорити створення повної системи лісосмуг. 23 січня 1970 р. було прийнято постанову «Про створення закінченої системи захисних лісонасаджень», яка передбачала збільшення обсягів лісомеліоративних робіт. За 1971 – 1975 рр. в Україні було посаджено 82,2 тис. га полезахисних лісосмуг, за 1976 – 1980 рр. – 32,6 тис. га, за 1981 – 1985 рр. – 18 тис. га, за 1986 – 1990 рр. – 21,7 тис. га [5, с. 139]. Однак ці обсяги робіт не могли забезпечити завершення створення системи полезахисного лісонасадження та за масштабами поступалися «Великому плану перетворення природи».

Таким чином, на жаль, і сам «Великий план перетворення природи», і (ще більшою мірою) його практичне виконання мали суттєві недоліки, викликані, головним чином, недостатнім урахуванням і розумінням особливостей степових екосистем. Уявлення про те, що залісення гарантує стабільність степового ландшафту, виявилось, по суті, помилковим. Екологія ж була недостатньо розвинута на той момент і не могла серйозно вплинути на впровадження плану в життя. Негативну роль зіграло й те, що розроблений в основному для європейських степів план реалізовувався без особливих змін по в сій степовій зоні, тобто в інших умовах.

Підсумком стала певна стабілізація екологічної обстановки, але це не змогло зупинити зсуву всієї степової екосистеми на «нижчий щабель». Попередньої родючості ґрунтів, наприклад, так і не вдалось відновити. Інакше кажучи, степова природа стала функціонувати на нижчому рівні, який не дає можливості одержувати такої щедрі, як раніше, продукції.

Реалізація розроблених і включених до «Великого плану перетворення природи» заходів щодо змін природи часто залишала бажати кращого. Це було спричинено цілим рядом причин: змінами у верхівці влади, змінами у ставленні до самого «Великого плану перетворення природи», браком коштів, недбалістю місцевої влади та адміністрації ряду господарств до поставлених перед ними завдань. Весь цей комплекс причин призвів до того, що на початку 60-х років план перетворення природи поступово було згорнуто, так і не довівши його до логічного завершення.

Цілком зрозуміло, що за таких обставин ряд робіт було виконано неякісно, і тим більше, при їх виконанні практично не бралось до уваги те, якими можуть бути наслідки для екології.

Великої шкоди господарству України завдало створення «рукотворних морів» – Канівського і Київського водосховищ, які «поховали» сотні тисяч гектарів родючих земель. Лише при будівництві Каховського водосховища було затоплено унікальні по своїй врожайності кінські плавні (60 тис. га) [6, с. 384].

Взагалі в СРСР до 60-х років ХХ століття було затоплено 4,2 млн га сільськогосподарських земель, що за площею дорівнює освоєній за М. Хрущова цілині. А за підрахунками кандидата географічних наук О. Леснова, Україна внаслідок створення каскаду гідроелектростанцій на головних річках втратила 600 тис. кращих земель. Окрім того, було підтоплено та відбулося засолення значної частини території.

Не було враховано й того, що при створенні водосховищ порушується динамічна рівновага й починається переформування берегів – розмив, сповзання або акумуляція покладів.

За даними УкрНДІЛХа, вже на початку 1960-х рр. уздовж водосховища берегова полоса мала 40 яро-балочних систем та багато окремих ярів. Внаслідок сильної зрізаності діючими ярами, а також руйнування берегів через підтоплення, хвилебою та зсувів вузькі балочні заплави заливалися [7, с. 10].

Як визнали науковці, яро-балочна мережа розросталася в бік водорозділів, завдавала значних збитків цінним угіддям, розмивала дороги [7, с. 11].

Відбувалося змивання плодоносних шарів ґрунту. Цьому сприяло розкопування схилів. Наприклад, це відбулося з полями колгоспу ім. Леніна, що прилягали до балки Микитинської. Як пропонував лісничий Гаврилівського лісництва Каховського лісгоспагу П. Легкоступ, необхідно було змінити нарізку полів та здійснювати оранку поперек схилів, натомість колгоспи «Шлях комунізму», «Зоря Комунізму» здійснювали заорювання прияркових вигонів з метою збільшити посівну площу, що сприяло розмиву схилів [8, с. 8].

Основний гідродинамічний фактор – вітрове хвилювання. Висота й морфологія берегів також впливають на інтенсивність їх переформування: випуклі схили розмиваються швидше, й швидкість розмиву збільшується зі збільшенням крутизни. Пологі береги з ухилом не більше 2-4 градусів зазвичай не розмиваються. Зі збільшенням висоти берега швидкість розмиву також зменшується через швидке утворення мілин.

На даний момент протяжність берегової лінії Дніпровських водосховищ становить 3079 км, 1110,9 км яких – абразійно-ерозійні береги, що потребують закріплення. Внаслідок руйнування берегів вже втрачено 6176 га землі. За останні 35 років у водосховище надійшло більше 337 кубометрів продуктів руйнування берегів. Таке часто траплялося через низьку технологічну культуру низових працівників сільськогосподарства. Так, лісничий Велико-

Лепетихського лісництва Каховського лісгоспзагу С. Мойсеєнко у своїй доповідній записці повідомляв начальника Херсонського міжобласного управління лісного господарства про те, що на території Велико-Лепетихського та Горностаївського районів найбільше піддається ерозії узбережна смуга Каховського водосховища із системою балок та ярів. Деякі керівники та землекористувачі вели боротьбу з ерозією ґрунтів невдало, навпаки, своїми діями сприяли інтенсивному розмиву, обвалам та змивам орного горизонту. Наприклад, колгосп Приморський Горностаївського району розорав балку Городницьку, що прилягає до земель колгоспу, і квадрат № 66 Держлісфонду з метою посіву трави. Ефект виявився поганим, розораний шар змитий водами [8, с. 7].

Намагаючись подолати негативні наслідки антропогенного впливу, уряд прийняв спеціальну постанову Ради Міністрів УРСР № 638 від 30 квітня 1960 р. – «Про організацію боротьби з ерозією ґрунтів на території УРСР» [8, с. 1]. Однак ефективного її виконання досягти не вдалося.

По 1956 р. в УРСР створювались приярові та прибалочні лісові полоси. Проте на гідрографічній мережі лісомеліоративні роботи здійснювались в обмежених обсягах. На водозборах, які використовувались сільським господарством, на той час ще не була завершена протиерозійна система лісових насаджень [9, с. 124].

У багатьох випадках посадки захисних лісових насаджень у ярах і на крутосхилах не погоджувались із будівництвом гідротехнічних споруд з укріплення ярів. В результаті цього в процесі подальшого розвитку ерозії захисні лісонасадження знищувалися [7, с. 5].

У доповідній записці лісничого Гаврилівського лісництва Каховського лісгоспзагу П. А. Легкоступа на ім'я начальника Херсонського міжобласного управління лісового господарства та полезахисного лісорозведення В. Пономаренка вказувалось, що на території Ново-Воронцовського району Херсонської області найбільш підданою ерозії частиною була прибережна смуга з системою балок та ярів, які прилягали до Каховського водосховища [8, с. 8].

До того ж, не було повною мірою виконано запланований обсяг робіт по створенню захисних лісових насаджень у районах водосховищ.

Обсяги протиерозійних робіт із заліснення змитих та розмитих земель по берегах водосховищ здійснювались відповідно до технічних проектів, складених експедицією «Агролісопроекту» ще у 1952 р. [10, с. 14]. Проте більші труднощі у виконанні планів лісонасаджень почалися з другої половини 1950-х рр.

Відповідно до технічного проекту захисні насадження по берегах Каховського водосховища повинні були бути створені у період з 1956 по 1962 рр. та займати 5685 га. Проте того року плани були виконані на 85,2 % [7, с. 12].

По Кременчуцькому водосховищу створення всіх видів захисних насаджень мало бути закінченим до 1959 року. Однак і тут із загальної площі 4485,3 га станом на 1959 р. роботу виконано лише на 2323,38 га, або на 51,8 % від плану [11, с. 4].

Плани із заліснення берегів водосховища не виконувались і в 1960-і рр. Так, за звітами Головного управління лісгосподарства та лісозаготівлі при Раді Міністрів УРСР, на початку 1961 р. за планом заліснення Кременчуцького водосховища з 1023 га заліснено 639 га та за планом заліснення Дніпродзержинського водосховища з 2327,9 тис. га заліснено 176 га [12, с. 5].

Лісгоспи не справлялися з усім обсягом робіт, що ставився перед ними. Серед причин називали: несвоєчасне отримання технічного проекту на проведення заліснення водосховищ, відсутність достатньої кількості робочої сили (наприклад, по Кременчуцькому водосховищу всі роботи мало здійснювати одне Жовнинське лісництво), площі, які підлягали залісненню, не були придатні до використання тракторів для цієї роботи, що вимагало додаткової ручної праці [12, с. 5].

Це призводило лише до спроб в авральному режимі виконати всі обсяги робіт. Яскравим прикладом може бути проведення заліснення каналу на Донеччині. У тій же області із загальної площі посіву та посадки лісу в держлісфонді на каналі Сіверський Донець – Донбас насаджено 75 га при плані 49 га, або 153,1 %, та на Артемівському водосховищі каналу насаджено лісових культур на площі 45,5 га, тобто на усій можливій до заліснення площі. На Грабовському водосховищі при плані 22 га було насаджено лісових культур на площі 32 га. А всього на водосховищах, при плані 67 га, було насаджено 77 га, або 114,9 % [13, с. 3].

Як зазначав начальник Укрдержрибводу Ф. Осадчий у своїй інформації Раді Міністрів УРСР у березні 1960 року, внаслідок масового обвалування заплавної землі на Дністрі для сільського господарства, а також надто поганого догляду за нерестовими площами з боку рибгосподарських організацій улови у Дністровському рибпромисловому районі зменшились, порівняно з довоєнними, у 10 разів [14, с. 56]. Він з тривогою попереджував, що земля вздовж десятків кілометрів вище кордону УРСР вся огорожена дамбами і перетворена на канал майже до Дубосарської ГЕС. Таким чином, обвалування останніх нерестилищ пониззя Дністра остаточно позбавить рибу бази природного відтворення [14, с. 55].

Загрозлива ситуація з рибним господарством на початку 50-х років минулого століття склалась і в басейні Дніпра. І це при тому, що ще 24 грудня 1949 р. ЦК КП(б)У і РМ УРСР спільно видали постанову «Про міри по збільшенню рибних запасів Дніпра і його приток». Цією постановою передбачалося створити сім місцевих та два республіканські заказники – Усть-Прип'ятьський і Середньо-Дніпровський.

Але після спорудження Каховської та Кременчуцької ГЕС було перекрито хід на нерест осетровим, якими раніше славився Дніпро. Крім того, під загрозою зникнення опинилися й інші прохідні та напівпрохідні види риб [15, с. 51].

До того ж, внаслідок ерозійних процесів та створення рукотворних морів прирічкового ландшафту активізувався процес цвітіння синіх водоростей, що становить серйозну загрозу безпосередньо здоров'ю людини.

Значної шкоди екологічній ситуації в степовій зоні України завдало і будівництво мережі зрошувальних каналів. В першу чергу, це пов'язано з недбалим виконанням своїх обов'язків будівельниками, внаслідок чого більшість з каналів при транспортуванні води втрачають її на 50-80 %, що йде в ґрунт [15, с. 105].

Так, Північнокримський канал, який було збудовано без водонепроникної плівки, завдає серйозної шкоди гідромеліоративній ситуації Північного Криму. А зрошувальні системи, що проходять через Херсонську область, поруч з Асканією-Новою почали підтоплювати унікальні цілинні землі українського степу.

Варто відзначити і той факт, що трансформація річкових систем під впливом господарської діяльності змінювала природні процеси формування якості води джерел зрошення. Основні риси трансформації річкових систем в умовах антропогену: скорочення стоку в гирлах; зарегульованість стоку, дивергенція гідрографів зі створенням каналів, збільшення розораності земель і замулення русла продуктами водної ерозії, підвищення базису ерозії, осушення та зрошення земель з активізацією процесів вивітрювання ґрунтів, якісне виснаження водних ресурсів під впливом скиду стічних вод та ін. [16, с. 133].

Аналіз змін якості джерел зрошення в руслах основних річок УРСР (Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Дунаю, Сіверського Дінця) показав, що з 1956 року (тобто до початку масштабного зрошення) повсюдно збільшувалися рН, мінералізація води, її агресивність відносно бетону та металів, здатність зрошувальної води викликати засолення, осолонцювання ґрунтів, а також обростання поверхонь трубопроводів та арматури [16, с. 133].

У роки перебудови, з 1985 р. роботи з розширення та модернізації системи іригації, створеної в СРСР, були припинені, а сама система почала руйнуватися і виводитися з ладу. В результаті постачання сільського господарства водою почало знижуватися і з 2004 року коливається на рівні 8 км – в 3,4 разу менше, ніж у 1984 році. У 1980-і роки в лісосмугах ще проводилася посадка лісу у розмірі 30 тис. га на рік.

Неоднозначна ситуація складалася і з впливом робіт з осушення земель. Ще в 1946 році, коли в українському селі лютував голод, з ініціативи М. С. Хрущова було розпочато економічно необґрунтовані роботи щодо освоєння заплави Дніпра, його приток: Ірпіня, Остра та інших річок.

В середині серпня 1947 року ЦК КПУ і РМ УРСР було прийнято спільну постанову «Про реалізацію задач, поставлених тов. Сталіним, по зрошенню земель посушливих районів Південної України», а вже 18 жовтня цього ж року приймається постанова «Про освоєння під зрошення і осушення заплави річки Ірпінь в Київській області», якою передбачалось охопити 2152 га (від села Казаровичі до села Раковки) [17, с. 6], а в подальшому від села Раковки Димерського району до села Дідовщина Фастівського району на площі близько 6,5 тис. га [17, с. 14].

Вже в 1948 році почались активні меліоративні роботи на Ірпині. А на початку 50-х років ще недавно багата на дичину та рибу з мальовничими заливними луками заплава річки була знищена. Річку було вирівняно і перетворено в прямий канал. Легкий шар торфу по берегах Ірпиню згодом видув вітер і з-під нього почав виступати пісок [16, с. 101].

Важливою складовою плану перетворення природи було і осушення земель Українського Полісся. Слід зауважити, що подібні наміри існували ще в довоєнний період. Навіть було підготовлено потужну осушувальну систему. Проте тоді реалізації цих планів завадила війна. «Великим планом перетворення природи» передбачалось за 15 років осушити близько 4 млн га, у тому числі в УРСР – 1897 тис. га [7, с. 100]. Генеральною схемою «перетворення» Полісся передбачалось будівництво 37 водосховищ і 2100 ставків, вирівнювання 24 тис. км рік, осушення 4810 тис. га боліт (в Україні 1897 тис.), зведення 81 ГЕС. На все це виділялось на 15 років і 16,8 млрд крб (на Україну 6,8 млрд крб) [7, с. 100].

Проте вже після початку масштабної кампанії по меліорації земель і осушенню боліт, яка активно розгорнулася після 1948 року, виявилось, що всупереч очікуванім наслідкам на осушених землях укіс трав не збільшився, а, навпаки, зменшився [16, с. 356].

Таким чином, на жаль, і сам «Великий план перетворення природи», і (ще більшою мірою) його практичне виконання мали суттєві недоліки, викликані, головним чином, недостатнім урахуванням і розумінням особливостей степових екосистем.

Отже, в результаті реалізації на практиці «Великого плану перетворення природи» відбулося серйозне антропогенне втручання в природне середовище Дніпровського басейну, яке призвело до широкого спектра змін – від незначних перетворень до повного знищення екологічних систем не тільки річки та її приток, але й заплавної території, а також прибережних земельних угідь. Комплексне оцінювання екологічного стану водосховищ дозволило виявити його головні негативні фактори: антропогенне забруднення, зарегульованість річки Дніпра та її приток, повторне забруднення. Перелічені фактори були тісно взаємопов'язані та обумовлювали один одного.

Список використаних джерел

1. Борейко В. Від Сталіна до Хрущова. Як тоталітарна система планомірно нищила природу України / В. Борейко, В. Грамма // Зелений світ. – 1993. – № 6 (червень). – С. 3–10; Вакулюк П. Г. Нариси з історії лісів України / П. Г. Вакулюк. – Ф. : Поліфраст, 2000. – 624 с.; Джамаль В. А. Захист ґрунтів від ерозії / В. А. Джамаль, М. М. Шемякін, В. О. Білолипський. – К. : Урожай, 1986. – 240 с.
2. Вакулюк П. Г. Нариси з історії лісів України / П. Г. Вакулюк. – Ф. : Поліфраст, 2000. – 624 с.
3. Вестник Академии наук СССР. – 1958. – № 3. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 136 с.

4. Джамаль В. А. Захист ґрунтів від ерозії / В. А. Джамаль, М. М. Шемякін, В. О. Білолипський. – К. : Урожай, 1986. – 240 с.
5. Вакулюк П. Г. Лісовідновлення та лісорозведення в Україні / П. Г. Вакулюк, В. Л. Самоплавський. – Х. : Прапор, 2006. – 383 с.
6. Економічна історія України : підручник / Б. Д. Пайовик. – К. : Юридична книга, 2004. – 384 с.
7. Довідка по створенню захисних лісонасаджень та проведенню протиерозійних заходів на берегах Дніпра // Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5106. – Оп. 1. – Спр. 360. – Арк. 10–11.
8. Довідка про стан організації боротьби з ерозією ґрунту в лісгоспах та ЛМС Луганської області // ЦДАВО України. – Ф. 5105. – Оп. 2. – Спр. 242. – Арк. 1–14.
9. Михайличенко М. Т. Заслон ерозії / М. Т. Михайличенко, Ю. К. Телешек. – К. : Урожай, 1987. – 152 с.
10. Звіт про протиерозійні роботи у 1962 р. // ЦДАВО України. – Ф. 5105. – Оп. 2. – Спр. 242. – Арк. 14.
11. Будкіна Л. Г. Вплив Кременчуцького водосховища на прилеглу територію / Л. Г. Будкіна, Н. Г. Бунякіна, П. С. Пустовойт. – К. : Наукова думка, 1971. – 16 с.
12. Звіти Головного управління лісового господарства та лісозаготівель при Раді Міністрів УРСР // ЦДАВО України. – Ф. 5105. – Оп. 2. – Спр. 245. – Арк. 5.
13. Довідка про лісорозведення // ЦДАВО України. – Ф. 5105. – Оп. 2. – Спр. 374. – Арк. 16–124.
14. Інформація про ремонт існуючої мережі каналів. 1960 р. // Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1284. – Арк. 9.
15. Борейко В. Е. История охраны природы Украины (X век – 1980 г.) / В. Е. Борейко. – К. : Наукова думка, 1997. – Т. 2. – 1941 – 1980. – 192 с.
16. Журба М. Г. Повышение качества оросительной воды / М. Г. Журба. – М. : Агропромиздат, 1990. – 133 с.
17. Довідка про хід будівництва Ірпінської зрошувальної системи та освоєння колгоспами Димерського району поіменних земель станом на 20.08.1947 р. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 702. – Арк. 79, 96.

References

1. Boreyko V. Vid Stalina do Khrushchova. Yak totalitarna systema planomirno nyshchyla pryrodu Ukrayiny / V. Boreyko, V. Hramma // Zelenyy svit. – 1993. – № 6 (cherven'). – S. 3–10; Vakulyuk P. H. Narysy z istoriyi lisiv Ukrayiny / P. H. Vakulyuk. – F. : Polifrast, 2000. – 624 s.; Dzhamal' V. A. Zakhyst ґruntiv vid eroziyi / V. A. Dzhakmal', M. M. Shemyakin, V. O. Bilolyps'kyu. – K. : Urozhay, 1986. – 240 s.
2. Vakulyuk P. H. Narysy z istoriyi lisiv Ukrayiny / P. H. Vakulyuk. – F. : Polifrast, 2000. – 624 s.
3. Vestnik Akademyy nauk SSSR. – 1958. – № 3. – M. : Izd-vo AN SSSR, 1958. – 136 s.
4. Dzhamal' V.A. Zakhyst ґruntiv vid eroziyi / V. A. Dzhamal', M. M. Shemyakin, V. O. Bilolyps'kyu. – K. : Urozhay, 1986. – 240 s.
5. Vakulyuk P. H. Lisovidnovlennya ta lisorozvedennya v Ukrayini / P. H. Vakulyuk, V. L. Samoplavs'kyu. – Kh. : Prapor, 2006. – 383 s.

6. Ekonomichna istoriya Ukrainy : pidruchnyk / B. D. Payovyk. – K. : Yurydychna knyha, 2004. –384с.
7. Dovidka po stvorennyu zakhysnykh lisonasadzhen' ta provedennyu protyeroziynykh zakhodiv na berehakh Dnipra // Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnya (dali – TsDAVO Ukrainy). – F. 5106. – Op. 1. – Spr. 360. – Ark. 10–11.
8. Dovidka pro stan orhanizatsiyi borot'by z eroziyeyu gruntu lis'hospakh ta LMS Luhans'koyi oblasti // TsDAVO Ukrainy. – F. 5105. – Op. 2. – Spr. 242. – Ark. 1–14.
9. Mykhaylychenko M. T. Zaslou erozyy // M. T. Mykhaylychenko, Yu. K. Teleshek. – K. : Urozhay, 1987. – 152 s.
10. Zvit pro protyeroziyni roboty u 1962 r. // TsDAVO Ukrainy. – F. 5105. – Op. 2. – Spr. 242. – Ark. 14.
11. Budkina L. H. Vplyv Kremenchuts'koho vodoskhovyshcha na pryehlu terytoriyu / L. H. Budkina, N. H. Bunyakina, P. S. Pustovoyt. – K. : Naukova dumka, 1971. – 16 s.
12. Zvity Holovnoho upravlinnya lisovoho hospodarstva ta lisozahotivel' pry Radi Ministriv URSR // TsDAVO Ukrainy. – F. 5105. – Op. 2. – Spr. 245. – Ark. 5.
13. Dovidka pro lisorozvedennya // TsDAVO Ukrainy. – F. 5105. – Op. 2. – Spr. 374. – Ark. 16–124.
14. Informatsiya pro remont isnuyuchoyi merezhi kanaliv. 1960 r. // Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob"yednan' Ukrainy (dali – TsDAHO Ukrainy). – F. 1. – Op. 80. – Spr. 1284. – Ark. 9.
15. Boreyko V. E. Istoriya okhrany prirody Ukrainy (X vek – 1980 h.) / V. E. Boreyko. – K. : Naukova dumka, 1997. – T. 2. – 1941 – 1980. – 192 s.
16. Zhurba M. H. Povysheniye kachestva orositel'noy vody / M. H. Zhurba. – M. : Agropromizdat, 1990. – 133 s.
17. Dovidka pro khid budivnytstva Iripins'koyi zroshual'noyi systemy ta osvoyennya kolhospamy Dymers'koho rayonu poimennykh zemel' stanom na 20.08.1947 r. // TsDAHO Ukrainy. – F. 1. – Op. 80. – Spr. 702. – Ark. 79, 96.

Стаття надійшла до редакції 15.01.2017 р.

А. Н. Чепурда

«ВЕЛИКИЙ ПЛАН ПРЕОБРАЗОВАНИЯ ПРИРОДЫ» (1948 – 1965 гг.) И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ УКРАИНЫ

В статье с исторической точки зрения исследованы экологические последствия создания системы полезащитных лесных полос и гидромелиоративных работ на территории Украины согласно «Великому плану преобразования природы». Освещается государственная политика, направленная на создание законченной системы защитных лесонасаждений. Показаны вредные последствия пылевых бурь, нанесенные сельскохозяйственным угодьям в послевоенный период.

Констатировано, что качество выполнения работ по орошению и осушению земель было неудовлетворительным, что в конечном итоге привело

к целому ряду проблем: затопление плодородных земель, переформирование берегов. Установлены причины невыполнения планов противоэрозионных работ. В статье отмечен и тот факт, что трансформация речных систем под влиянием хозяйственной деятельности меняла природные процессы формирования качества воды источников орошения.

Доказано, что «Великий план преобразования природы» и его практическое выполнение имели существенные недостатки, вызванные, главным образом, недостаточным учетом и пониманием особенностей степных экосистем.

Ключевые слова: гидростроительство, орошения, защитные лесные насаждения, лесомелиоративные станции, пыльные бури, полезащитные лесополосы, противоэрозионные работы, мелиорация земель.

G. M. Chepurda

"THE GREAT PLAN TO TRANSFORM NATURE" (1948 – 1965) AND ITS IMPACT ON THE ENVIRONMENT OF UKRAINE

In the article the impact of creating a system of forest shelter belts and hydrotechnical works on the territory of Ukraine according to “The Great Plan to Transform Nature” on the environment is studied from a historical point of view. The state policy aimed at creating of complete system of protective forests is highlighted. Harmful effects of dust storms caused to agricultural lands in the postwar period are shown.

It is stated that the quality of works on irrigation and drainage of lands has been poor and ultimately has led to a number of problems, such as: flooding of fertile lands, rebuilding of banks. The causes of the failure to plan anti-erosion works are determined. In the article the fact that river systems transformation under the influence of economic activities changed natural processes of the formation of water quality of irrigation sources is also noted.

It is proved that “The Great Plan to Transform Nature” and its practical implementation have had significant shortcomings, caused mainly by inadequate accounting and understanding of steppe ecosystems.

Key words: water engineering, irrigation, protective forest plantations, forest reclamation stations, dust storms, forest shelter belts, erosion control works, land reclamation.